

Olga Kielak
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
olga.kielak@op.pl

ETYMOLOGIA A JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ JAŁOWCA I KALINY¹

Słowa kluczowe: etymologia, etnolingwistyka, językowy obraz świata, jałowiec, kalina
Keywords: etymology, ethnolinguistics, linguistic image of the world, juniper, viburnum

Wprowadzenie

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie o podstawę onomazjologiczną nazw jałowca i kaliny. W dalszej kolejności będę chciała sprawdzić, czy cechy tych krzewów, dające się zrekonstruować na podstawie analizy ogólnopolskich i gwarowych nazw, znajdują potwierdzenie w tekstach folkloru, relacjach potocznych oraz w wierzeniach z nimi związanych. Wysuwane przez etymologów hipotezy zweryfikuję, odwołując się do materiału dokumentacyjnego, na podstawie którego zrekonstruowałam językowo-kulturowy obraz jałowca i kaliny w polszczyźnie potocznej i ludowej.

Punktem wyjścia do analiz były rozważania nad rolą etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata podejmowane przez Marię Wojtyłę-Świerzowską (1998), Mariolę Jakubowicz (1999, 2012), Małgorzatę Brzozowską (2009), Hannę Popowską-Taborską (2012) oraz Jerzego Bartmińskiego (2013).

---

1 Publikacja ta powstała w ramach projektu *Dane etymologiczne a rekonstrukcja polskiego ludowego językowo-kulturowego obrazu świata (na przykładzie krzewów)* finansowanego przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w ramach grantu Wydziału Humanistycznego (BS-05-0000-DO12) i jest kontynuacją badań opisanych w: (Kielak 2013).

JAŁOWIEC. Ogólnopolska i zarazem ogólnosłowiańska nazwa rośliny *Juniperus communis* L. to **jałowiec** (powsz.). Zdaniem etymologów, prasłowiański wariant brzmiał *jalovъcb (SESł I: 495; SEBor: 203, SEMel 6: 544), od prasłowiańskiego *jalovъ ‘jałowy, nieurodzajny, niepłodny’ (SESł I: 495; SEBor: 203), ‘bezpłodny’ (SEVas IV: 554; SEMel VI: 544). Polszczyźnie bliskie są formy: kasz. *jałowc/jałowec* (SEBor: 203), ros. (dial.) *jałowec* (SESł I: 495; SEBor: 203), ukr. *jałowěcb, jałowěcb* (SESł I: 495), cz. *jałowec* (SESł I: 495; SEBor: 203), śl. *jałowec* (SESł I: 495), dł. *jałoweńc* (SESł I: 495) oraz gł. *jałowc* (SESł I: 495).

Pierwsza hipoteza etymologiczna, podzielana przez najliczniejsze grono etymologów, łączy nazwę z bezpłodnością, jałowością krzewu: nazwa *jałowiec* dotyczyła pierwotnie zapewne tylko roślin z kwiatami męskimi, które nie wydają owoców, są więc ‘jałowe, bezpłodne’ (SESł I: 495; SEVas IV: 554; SEBr 198; SEMel VI: 544); krzew ten nazwano *jałowcem* „z tego powodu, że często nie ma owoców” (SEBor: 203)².

Związek omawianej nazwy z jałowością i nieurodzajnością potwierdzają fakty językowe. W słownikach języka polskiego przymiotnik *jałowy* jest definiowany jako ‘nieurodzajny, dający małe plony lub niedający ich w ogóle’ (powsz.). W staropolszczyźnie leksem ten miał znaczenie ‘niepłodny, nieużyteczny, nierodzący użytecznych owoców’ (SEBor: 203). W definicjach słownikarzy *jałowosc* to ‘bezpłodność, nieurodzajność, bezwartościowość, bezużyteczność’ (SJPD III: 321), ‘niepłodność’ (SL II: 234), *jałowiec* – ‘być nierodzącym’ (SL II: 234; SW II: 132), ‘być niepłodnym, nieurodzajnym’ (SW II: 132). W gwarach *jałowizna* to inaczej ‘pole nieurodzajne’ (SKarł II: 229).

Omawiana hipoteza znajduje potwierdzenie w różnych gatunkach folkloru. Niepłodność jałowca wynika z tego, że na jego owoce trzeba „czekać” – nadają się do jedzenia dopiero po kilku latach – w pierwszym roku są zielone, dojrzewają „dopiero na drugą lub trzecią jesień, we wrześniu” (Ziół Gaw: 101). Tę charakterystykę jałowca utrwała ludowa zagadka, jeden z najbardziej archaicznych gatunków folkloru:

(1) Rok rośnie, rok kwitnie, rok żreje, co czwarty rok zbierają. <jałowiec> (ZWAK 1877: 123).

Jałowosc, niepłodność jałowca pośrednio jest przywoływana w konstrukcjach paralelnych w ludowych pieśniach weselnych, w których symbolizujący wdowca jałowiec jest przeciwstawiany roślinom kojarzonym z płodnym kawalerem, m.in.: rucie. Starosc i nieatrakcyjność wdowca (dla młodej panny) implikuje jego niepłodność:

(2) Zielona rutka, jałowiec, lepszy kawaler, jak wdowiec (Wisła 1899/341).

2 Ten pierwotny stan został zachowany w dł. *jałoweńc* ‘jałowiec pospolity męski niemający owoców’ (SESł I: 495; SEMel VI: 544), nazwę uogólniono potem na osobniki żeńskie (SESł I: 495), por. także sch. *jałowac* ‘kastrowany baran, niepłodne drzewo’ (SESł I: 495), ‘kastrowane zwierzę, nieowocujące drzewo’ (SEMel VI: 544), słwn. *jałowec* ‘ts’ (SESł I: 495; SEMel VI: 544).

(3) Oj, zeby ja wiedziała, da ze pójdę za wdowca, uwiłabym se wianek, da z samego jałowca. Oj, a ja rozumiała da ze za kawalira, oj juz em sobie wianek, da z drobnój ruty wiła (K 26 Maz 162).

Obok 'niepłodności' etymolodzy za cechę szczególną rośliny uznają 'niedojrzałość' – od owoców zielonych przez długi czas i dojrzewających dopiero pod koniec drugiego roku (SESł I: 496; podobnie SEVas IV: 554; SEMel VI: 544).

Hipoteza etymologiczna, wiążąca nazwę krzewu z niedojrzałością, również znajduje potwierdzenie w różnych gatunkach folkloru. Jeśli kwitnienie u roślin traktuje się jako ich dojrzewanie, jałowiec można rzeczywiście uznawać za roślinę niedojrzałą, ponieważ w potocznej świadomości krzew ten nie kwitnie (nie okrywa się kwiatami). Utrwalają to ludowe zagadki:

(4) Które drzewo rodzi, a nie kwitnie? <jałowiec> (Folf Zag nr 645).

(5) Czy w zimie, czy w lecie, ze mnie owocu narwiecie. W kwiaty się nie stroję, zgadnijcie nazwisko moje? <jałowiec> (Folf Zag nr 692).

Także charakterystyczna dla jałowca zieleń konotuje w kulturze niedojrzałość i młodość (Libera 1987: 124–126). W ludowych pieśniach jałowiec jest charakteryzowany jako roślina *zielona*, roślina, na której znajdują się *zielone* jagody. Jako wiecznie zielony krzew w niektórych kontekstach bywa symbolem młodości:

(6) Zieluny jałowiec, rutka przy zimi, uciekoj Maniusiu z wionkiem do sini. Zieluny jałowiec, zieluno rutka, uciekoj Maniusiu z nim do ogródka. Zieluny jałowiec, rutka do pasa, uciekoj Maniusiu z wionkiem do lasa (LL 1966/2–3/48).

(7) Na borze jałowiec, wszyscy go mijają, mie ubogo dzołcha wszyscy za nic mają. A na tem jałowcu zielone jagody, mie ubogiej dzołsze nie zyczą urody (Pieś Śl 145).

Inną hipotezę etymologiczną zaproponował A. Brückner, łącząc nazwę *jałowiec* z występowaniem rośliny na ziemiach jałowych 'nieurodzajnych' (SEBr 198; podob. SEMel VI: 544). Podobny przekaz niesie ludowa, naiwna etymologia, zgodnie z którą nazwa jałowca jest motywowana tym, że rośnie on na słabej, jałowej ziemi:

(8) Jałowce to na jałowej ziemi, dlatego nazywa się jałowiec, bo na jałowej ziemi. Tam już nic nie chce rósć, tu te jałowce na szczytach rosną właśnie. Na jałowej ziemi jałowiec się nazywa (Nieb Przes 135, Krasieczyn).

W gwarach *Juniperus communis* jest nazywany nie tylko *jałowcem* (wyraz ten występuje w wielu wariantach fonetycznych i morfologicznych), lecz także *brzewikiem* (SW II: 132, 199; SKarł I: 127, II: 289), *kadykiem/kadikiem* (SW II: 132; Dub OWM: 24; SKarł II: 289; SychSGK II: 118; KSGP, Gaj, pow. nowomiejski), *kadukiem* (SychSGK II: 118), *kadyczkiem* (Dub OWM: 24) i *kalikiem* (Dub OWM 24).

Forma *kadyk/kadik*, notowana na obszarach Polski północnej: na Kaszubszczyźnie, Warmii i Mazurach oraz w okolicy Malborka, jest jednym z nielicznych reliktów języka pruskiego (Nitsch 1954: 366; Toporow 1978; Popowska-Taborska 2006: 166–167)³. Językoznawcy dostrzegają podobieństwo gwarowej nazwy jałowca i czosownika *kadzić* z rdzeniem występującym w prasłowiańskim *kaditi* ‘kadzić, palić aromatyczne zioła’ (Tyborczyk 1964a: 114; zob. też SESł II: 18–19; Cienkowski 1963: 224; Toporow 1987: 161). Zgodnie z tą hipotezą w nazwie zakodowany byłby sposób wykorzystania rośliny:

(9) Na Trzech Króli święcono w kościele jałowiec, mirę (żywica z sosny) i złoto (srebrne i złote monety lub pierścionki) oraz kredę. Po powrocie z kościoła wypisywano na drzwiach domu kredą K + M + B i datę. Następnie jałowcem i mirą okadzało się cały dom wraz z oborą, resztę zaś jałowca przechowywano starannie i używano w ciągu roku do okadzania chorych (Kul Rop 266).

(10) Gdy bydło przepędzają z jednego miejsca na drugie, to kadzą je jałowcem, bożem drzewkiem, koprem i czyścem (Wisła 1903/157).

Jałowca używano dawniej przede wszystkim do okadzania. Jego jagody i gałęzie, rzucone na rozżarzone węgle, powodowały wydzielanie dużych ilości ostrego, pachnącego dymu. Okadzanie, zabieg dość częsty w kulturze ludowej, rozpędzało „choroby, zarazę, czarownice i złe duchy” (Bieg Lecz 31); połączenie dwóch oczyszczających sił – ognia i znanego ze swych apotropaicznych właściwości jałowca⁴ – zwiększało skuteczność tego typu praktyk.

Gdyby jednak wziąć pod uwagę inne znaczenia wyrazu *kadyk/kaduk*, można byłoby doszukiwać się innej motywacji nazwy krzewu. Bernard Sychta pod hasłem *kaduk* odnotował dwa znaczenia wyrazu – ‘jałowiec’ (SychSGK II: 118) oraz ‘zły duch’ (SychSGK VII: 110–111). Według Andrzeja Kępińskiego w europejskim słownictwie został utrwalony związek jałowca i złej siły: br. *kaduk* to ‘zły duch, nieszczęście’, w niem. (dial.) jałowiec zwano *Kaddig*, łaciński leksem *caducus* znaczy zaś tyle, co ‘marny, spadający’ (Kemp SInd 204). W słowniku Samuela Bogumiła Lindego *kaduk* to ‘kat, czart, bies, diabeł’, a także ‘choroba rzucająca, wielka niemoc, boża kaźń, epilepsja’ (SL II: 932). Podobne znaczenia notują autorzy tzw. słownika warszawskiego, dodając, że epilepsję „nieoświecony lud uważał za opętanie od czarta, przeto do wyrazu *kaduk* znaczenie złego ducha przywiązane zostało” (SW II: 198). W tym przypadku mamy do czynienia z interpretacją znaczeniową wyrazu przez skojarzenie go z innym podobnym (adideacja)⁵.

3 O *kadyku* ‘jałowcu’ pisali m.in.: Witold Cienkowski (1963), Jan Tyborczyk (1964a, 1964b), Władimir N. Toporow (1978), Hanna Popowska-Taborska (2006), Krystyna Szcześniak (2014) i Katarzyna Wojan (2014).

4 O apotropaicznych właściwościach jałowca zob. (Kielak, 2014).

5 Por.: „Sądzić by chyba raczej należało, że mocno zdomowiona w polszczyźnie nazwa diabła *kaduk* (o proveniencji łacińskiej) wtórnie narzuciła swą brzmieniową postać reliktowej, przejętej

O hipotezie etymologicznej łączącej nazwę jałowca z siłą nieczystą wspominał Władimir N. Toporow, przywołując zanotowane na obszarze bałtyckim relacje, według których krzew jałowcowy był otaczany czcią, na ścięcie zaś jałowca nie pozwalał Prusom zamieszkujący go diabeł (1987: 162). Podobne wierzenia zanotował na obszarze Litwy Adam Fischer, który zamieścił je w *Etnografii dawnych Prusów* (Fisch Prus 43).

Hipoteza łącząca nazwę krzewu z diabłem znajduje potwierdzenie w polskim folklorze – zgodnie z kaszubskimi wierzeniami jałowiec był zamieszkiwany przez diabła (SychSGK II: 77), w Ratułowie (pow. nowotarski) mawiano także, że *złe w nim siedzi*, z tego też powodu ma on być krzewem *do carów mocnym* (Baz Tatr 159).

Ciekawym tropem może być także poczynione przez Toporowa zestawienie litewskiego *kādagas* ‘specjalna choroba’, ‘paroksyzm’, ‘dreszcze’ z rosyjską nazwą jałowca, *можжевелик*, i wyrazami *можжуха*, *можжуха* ‘łamanie w kościach’, ‘dreszcze’, *можжить*, *можжить* ‘doskwierać, łamać (o febrze)’ (Toporow 1987: 163). Komponent znaczeniowy obecny w lit. *kādagas* oraz w rosyjskiej nazwie jałowca wchodzi w skład znaczenia polskiego leksemu *kaduk*⁶.

W słowniku Maxa Vasmera znalazło się także objaśnienie rosyjskiego leksemu *кадык* w znaczeniu ‘grdyka’ (SEVas II: 157). Etymolog wskazuje na tatarskie pochodzenie tego wyrazu: *kadyk* – ‘mocny, twardy’. Utrwalone w nazwie właściwości krzewu znajdują potwierdzenie w opisach etnograficznych. Drewno z jałowca uważano za mocne, wytrzymałe, zdaniem Lindego „rzeczy z niego zrobione są podobno tak nieśmiertelne, jak cedrowe” (SL II: 233), z tego też powodu z jałowca wykonywano narzędzia gospodarskie (Kielak 2013). W kaszubskich przysłowiach jałowiec „mocno siedzi w ziemi”, por. *Spróbuj vērvac kaduka* (SychSGK II:118); *Tak je mocni, žebė kaduka z kořėnoma vērvāļ* (SychSGK II: 118).

KALINA. Ogólnopolska i zarazem ogólnosłowiańska nazwa rośliny *Viburnum opulus* L. to **kalina** (powsz.). Polszczyźnie są bliskie następujące formy: ros. *kalina* (SESł II: 30; SEBor: 220), ukr. *kałyna* (SESł II: 30), br. *kalína* (SESł II: 30), cz. *kalina* (SESł II: 30; SEBor: 220), ch. i s. *kalina* (SEBor: 220), słwn. *kalina* (SESł II: 30) i bg. *kalína* (SESł II: 30).

W słownikach etymologicznych *kalina* jest wyprowadzana od prasłowiańskiego *kalъ ‘błoto, muł, szlam’ (SESł II: 30; SEBor: 220), ‘mokra ziemia, błoto, bagno’

z dialektów niemieckich nazwie jałowca *kadik* o proveniencji bałtyckiej” (Popowska-Taborska 1997: 207).

6 W słowiańskiej (także polskiej) kulturze ludowej krzewem otaczanym czcią, zamieszkiwanym przez diabła, nietykalnym, którego nie można było łamać, wykopywać z ziemi ani nawet przypadkowo poruszyć, był czarny bez. Nieprzestrzeganie zakazu groziło *łamanie* w kościach, paraliżem, kołtunem albo nawet śmiercią. Czarny bez był także rośliną, na którą przenoszono febrę (proszono, by czarny bez uwolnił człowieka od choroby; chorobę zamykano w pniu krzewu, symbolicznie przywiązywano ją do niego, zakopywano lub wylewano pod krzew) (Kielak 2012).

(SEMel II: 350), ‘miejsce wilgotne’ (SETrub IX: 121) z przyrostkiem *-ina (SESł II: 30; SEBor: 220; SETrub IX: 121). Wyraz ten pierwotnie oznaczał podmokły, wilgotny teren – por. ch. i s. *kalina* ‘błoto, rozmiękła ziemia’ (SEBor: 220), słowiń. *kalina* ‘kałuża’ (SEBor: 220) – później został przeniesiony na roślinę występującą na takim terenie (SESł II: 30; SEBor: 220; SETrub IX: 121). Zdaniem Vasmera nazwa *kalina* jest motywowana tym, że krzew ten lubi wilgoć (SEVas II: 168), z kolei O.C. Melnyczuk za motywację nazewniczą przyjmuje występowanie krzewu w miejscach błotnistych (SEMel II: 350).

Także i ta etymologia uzyskała potwierdzenia w materiale dokumentacyjnym. Zgodnie z opisami etnograficznymi *kalina* rośnie w miejscach mokrych, nad strumieniami i sadzawkami (Ziół Gaw 135), w relacji potocznej – w miejscach wilgotnych:

(11) [A gdzie rośnie *kalina*?] Przeważnie w takim miejscu wilgotnym. Bo jej tam odpowiada lepiej (TN 1757/17 Mielnik 2012).

W polskich pieśniach ludowych⁷ *kalina* rośnie nad modrym potokiem, nad wodą/ wodami, nad krynicą albo *stoi w dole*:

(12) Rosła *kalina* z liściem szerokim, nad modrym w gaju rosła potokiem, drobny deszcz piła, rosę zbierała, w majowym słońcu liście kąpała (Bart PANLub 4/498–499).

(13) A *kalina* nad wodami, z czerwonymi jagodami. A już nam *kaline* ucieni, już nam *Wichtusienke* wzięni (MAAE 1908/95).

(14) Czego *kalino* w dole stoisz, czy się ty letnij suszy boisz? Żebyś się letnij suszy nie bała/ tobym w tym dole nie stała. Stojałabym ja na onej górze/ ubrałabym się ku jaworze (K 1 Pieś 209–210).

Dosłowne odczytanie tekstu ludowej pieśni informuje o lokalizacji *kalinowego* krzewu, który rośnie w miejscach wilgotnych; lektura uwzględniająca poziom metaforyczny wnosi dodatkowe znaczenie: *kalina*, która symbolizuje w folklorze dziewczynę, jest gotowa na miłość fizyczną. W pieśniach miłosnych *kalina* stoi w dole, w miejscu wilgotnym, nie boi się zmożenia przez deszcz/rosę, natomiast lęka się suszy – *kalinowy* krzew [= dziewczyna] potrzebuje bowiem wilgoci, kojarzonej z męskim nasieniem.

Etymologowie nazwę krzewu łączą również z prasłowiańskim *kalbь, wywodząc ją od czarnych jagód. W takim ujęciu *kalina oznaczała pierwotnie ‘krzew z czarnymi jagodami, np. ligustr’ (SESł II: 30; podob.: SEVas II: 168; SETrub IX: 121). Melnyczuk, powołując się na Brücknera, pisze, że nazwę *kalina* próbowano wiązać ze staroindyjskim *kālah* ‘czarny, sino-czarny’ z uwagi na czarny kolor jagód roślin, do

⁷ Por. fragm. ukraińskiej pieśni: *Ой у лузі та і при березі червона калина, породила тая удівонька хорошого сина / Ој на лаче і пры брзегу червона калина, уродила дзевчынна добраго сына* (Žajworonok 2006: 269).

których początkowo mogła się odnosić nazwa: *kalina hordowina* (*Viburnum lanata* L.), *ligustr pospolity* (*Ligustrum vulgare* L.) (SEMel II: 350). Etymologia ta nie znajduje jednak potwierdzenia w zgromadzonym materiale dokumentacyjnym.

Choć czerwone owoce kaliny są podobne do *rozkalonego* ‘rozżarzonego’ żelaza, zdaniem Brücknera omawiana nazwa nie wywodzi się od barwy (SEBr: 214) i nie należy łączyć jej z prasłowiańskim *kaliti ‘hartować’ (SESł II: 30). Zanegowanie przez Brücknera hipotezy etymologicznej świadczy o jej istnieniu w przeszłości. Przywołali ją np. Vasmer (SEVas II: 168) – z komentarzem „mniej prawdopodobna”, Trubaczow (SETrub IX: 121) oraz Melnyczuk (ESMel II: 350).

Czerwony kolor kalinowych owoców motywował obecny w polszczyźnie czasownik *kalinić się* ‘rumienić się’ (SW II: 210). Czerwień kaliny implikują także odnotowane przez słownikarzy połączenia *kalinowe rumieńce* ‘czerwone rumieńce’ (USJP II: 18) oraz *kalinowe usta* ‘czerwone usta’ (USJP II: 18). Jedno ze znaczeń przymiotnika *kalinowy* to ‘mający kolor owoców kaliny’ (SJPD III: 476; USJP II: 18) [= czerwony]⁸.

W gwarach *kalina/kalyna* to ‘krowa maści białej lub bladoczerwonej’ (SKarł II: 294; SESł II: 30), ‘nazwa krowy czerwonej’ (KSGP, Żarzyn, pow. sanocki; Zemborzyce, pow. wadowicki; Wężerów, pow. miechowski; Poronin, pow. tatrzański), ‘krowa mająca czerwoną sierść’ (KSGP, Poręby Majdańskie, pow. kolbuszowski).

W tekstach folkloru często jest przywoływany czerwony kolor kaliny. Zapewne ze względu na jaskrawoczerwony kolor kalinowych jagód, kojarzonych z krwią, krzew jest symbolem dziewictwa (Usaczewa 1999; Kielak 2013).

Czerwony kolor owoców kaliny utrwała ludowa zagadka⁹:

(15) Wśród lasu dzieża kiśnie, wśród lasu ogień błyszczący. <kalina> (Wisła 1890/12).

W ludowych pieśniach kalina często jest charakteryzowana jako czerwona – panna w pieśni weselnej ma *krasne policzki jak kalineczki*, w pieśni miłosnej – *liczko rumianeńkie jak kalineńka*:

8 Por. ukr. porównanie *червоний, как калина / czerwony jak kalina* (Żajworonok 2006: 269).

9 Por. ukr. zagadki: *В лісі на опісі червона плахта висить. <kalina> / W lesie na leszczynie czerwona kiecka wisi. <kalina>* (Żajworonok 2006: 269); *І не дівка, а червоні стрічки носить. <kalina> / Nie dziewczyna, a czerwone wstążki nosi. <kalina>* (Żajworonok 2006: 269). Czerwień kaliny pojawia się także w tekstach folkloru z innych obszarów Słowiańszczyzny. Na Ukrainie podczas obrzędów weselnych swacha błogosławiła matkę i ojca za dobrą córkę: *за червою калину, за твою чесну дитину (za czerwoną kalinę, za twoje uczciwe dziecko)*; po obrzędzie „pochodu z kaliną” ukraińskie matki zwracały się do córek ze słowami: *Будь, доню, і ти червою та здоровою каліною, незайманою та чистою до вищя (Bądź, córko, i ty czerwoną, zdrową kalinę, nie wziętą do wieńca)*. W Bułgarii babka w niedzielę przed Babskim Dniem obchodziła domy, smarowała twarze kobietom i dzieciom kaszą z jagód kaliny i błogosławiła: *Да си червено като калинка, Да брѣмчишкато пчелица / Будь красной, как калина, Жужжи, как пчелка (Bądź czerwona jak kalina, brzęcz jak pszczółka)*. Macedończycy mazali kalinowymi jagodami chore na „suchoty” dziecko, mówiąc: *Господы, помогай! Росты в гору, як коноплына, будь червоний (-а), як калына... (Boże pomagaj! Rośnij w górę jak konopiel, bądź czerwony(-a) jak kalina...)* (Usaczewa 1999: 446–448).

(16) Ej! rozwijaj się, czerwona kalina, ej, zbierajże się Marysi drużyna! Jesce kalina nie rozwiła się, a już drużyna zebrała się (Wisła 1901/8).

(17) Pójdź-no siostrzyczko, przypatrz się, jakie naszej swaciczki (braci) są oczy? Czarne oczęta, jak jeżyneczki. Krasne policzki, jak kalineczki (Wisła 1897/716–717).

(18) Tam w ogródeńku zieloneńkim, pod czerwoną kalineńką, pod kalineńką czerwoną, stoi Marysia zmartwiona. Kwiat kalineńki urwała i do liczeńka równała [...] Czy moje liczko rumianeńkie, takie jak ta kalineńka? Czy krasa liczka nie opadnie, gdy za mąż mnie pójść wypadnie? (Ol Podl 54).

Zakończenie

Czy badania etnolingwistyczne są przydatne w pracy etymologów i jaki pożytek z nich mają etnolingwiści? Już w 1999 r. Mariola Jakubowicz (1999: 127) pisała, że „językowy obraz świata jest niezbędny etymologom przy ich pracy”. Odwołanie się nie tylko do faktów językowych, ale także do tekstów folkloru, zapisów wierzeń i opisów praktyk czy relacji potocznych pozwala zweryfikować hipotezy etymologów – wzmocnić je lub osłabić. Podkreślała to niedawno Hanna Popowska-Taborska:

Nie ulega wątpliwości, że wiele istotnych danych dotyczących pierwotnego znaczenia badanego wyrazu odnaleźć można, śledząc funkcjonowanie danego leksemu w różnorodnych tekstach folkloru i że niejednokrotnie źródła znajdujące się w bezpośredniej sferze zainteresowań etnolingwistów bądź podbudowują hipotezy etymologów, bądź sugerują im określone wnioski na temat znaczeniowej sfery badanych wyrazów (Popowska-Taborska 2012: 163).

Etnolingwistom dane etymologiczne pozwalają zhierarchizować charakterystyki przedmiotu zgodnie z założeniem, że w nazwach zostały utrwalone cechy najistotniejsze z jakichś przyczyn dla człowieka¹⁰. Dla językoznawców zajmujących się badaniem związków między językiem i kulturą wartościowe będą wszystkie hipotezy etymologiczne, nawet te najmniej prawdopodobne, kwestionowane przez etymologów – każda z hipotez jest bowiem ujętym doświadczeniem człowieka, ludzką interpretacją małego wycinka rzeczywistości¹¹.

10 O tym, że w nazwach roślin zostały utrwalone cechy istotne dla człowieka, pisano już wielokrotnie (por. m.in. Pawłowski 1974; Tokarski 1993; Pelcowa 2001; Marczevska 2002, 2005; Niebrzegowska-Bartmińska 2010; Waniakowa 2012a, 2012b), wyróżniając takie właściwości, jak: wygląd, kształt i budowa kwiatów/owoców/korzeni, kolor kwiatów/owoców/kory, smak, zapach, cechy wyczuwalne dotykiem, czas kwitnienia, miejsce występowania, pochodzenie, właściwości lecznicze i magiczne, podobieństwo do innych roślin bądź zwierząt, właściwości użytkowe.

11 Na pytanie o podstawę onomazjologiczną nazwy powinny odpowiadać te segmenty artykułów hasłowych zamieszczonych w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), które dotyczą nazw.

Zgodnie z założeniami kognitywistycznego kierunku w badaniach etymologicznych za punkt wyjścia należałoby przyjąć wszystko to, co jest

[...] najbardziej podstawowym, najpierwotniejszym doświadczeniem każdego człowieka – niezależnie od miejsca i czasu, także ono jest punktem odniesienia, czynnikiem modelującym percepcję rzeczywistości,

a więc sekwencję: „JA – MOJE CIAŁO – NAJBLIŻSZA UDOMOWIONA PRZESTRZEŃ – MÓJ RÓD – MOJA KREW” (Wojtyła-Świerzowska 1998: 20). Postulaty te, wysuwane przez Marię Wojtyłę-Świerzowską, są zgodne z postulatami etnolingwistyki (Bartmiński 2013).

Dla użytkownika języka doświadczającego świata istotne są cechy fizyczne roślin, a więc, odnosząc się do przykładów zawartych w artykule, ich wygląd – *jałowiec* (krzew niewydający owoców / wydający owoce co kilka lat, krzew mający owoce przez długi czas zielone) oraz kolor – *kalina* (czerwone owoce krzewu są podobne do rozżarzonego do czerwoności żelaza). Równie istotna jest charakterystyka środowiskowa – *jałowiec* (rośnie na nieurodzajnych, jałowych ziemiach), *kalina* (rośnie w miejscach wilgotnych) oraz właściwości użytkowe – *kadyk* ‘jałowiec’ (krzew, który wykorzystywano do kadzenia).

W gwarowych nazwach roślin – co zauważyła Halina Pelcowa – dość wyraźny jest aspekt kulturowy, „łączący obyczajowość wiejską z językowymi mechanizmami opisu i oceny świata” (Pelcowa 2001: 102). Wśród nazw krzewów znajdują się także nazwy o motywacji kulturowej, odsyłające nie do doświadczeń zmysłowych, ale do wierzeń związanych z roślinami: *kadyk*, *kaduk* ‘jałowiec’ (krzew wiązany z siłą nieczystą).

Niemal wszystkie przywołane w artykule mniej lub bardziej prawdopodobne hipotezy etymologiczne nazw jałowca i kaliny znalazły potwierdzenie w tekstach folkloru, relacjach potocznych oraz w wierzeniach związanych z tymi krzewami.

Skróty

bg. = bułgarski, br. = białoruski, ch. = chorwacki, cz. = czeski, dial. = dialektalne, dł. = dolnołużycki, gł. = górnołużycki, kasz. = kaszubski, lit. = litewski, niem. = niemiecki, powsz. = powszechny, ros. = rosyjski, s. = serbski, sch. = serbsko-chorwacki, ślc. = słowacki, słowiń. = słowiński, słwń. = słoweński, ukr. = ukraiński.

Źródła

BART PANLUB: L. Bielawski (red.), *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, t. 4: J. Bartmiński (red.), *Lubelskie*, cz. 4: *Pieśni powszechny*, Lublin 2011.

- BAZ TATR: B. Bazińska, *Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach Polskich*, [w:] W. Antoniewicz (red.), *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. 7: *Życie i folklor pasterzy Tatr Polskich i Podhala*, Wrocław 1967, s. 65–227.
- BIEG LECZ: H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, Kraków 1929.
- FISCH PRUS: A. Fischer, *Etnografia dawnych Prusów*, „Wydawnictwo Instytutu Bałtyckiego”, Gdynia 1937.
- FOLF ZAG: S. Folfasiński (oprac.), *Polskie zagadki ludowe*, Warszawa 1975.
- K 1 PIEŚ: O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 1: *Pieśni ludu polskiego*, Wrocław 1961, [wyd. fotooffsetowe z: *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Przedstawił... Serya I...*, 1857].
- K 26 MAZ: O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 26: *Mazowsze, cz. 3*, Wrocław 1963, [wyd. fotooffset. z: *Mazowsze. Obraz etnograficzny skreślił...*, t. 3: *Mazowsze leśne*, 1887].
- KUL ROP: R. Reinfuss, *Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, Kraków 1965.
- LL 1966/2–3/47–59: J.P. Dekowski, *Pieśni ludowe z powiatu opoczyńskiego*, „Literatura Ludowa” 10.
- MAAE 1908/50–344: A. Saloni, *Lud rzeszowski. Materiały etnograficzne*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” X.
- NIEB PRZES: S. Niebrzegowska, *Przestrach od przestrachu*, Lublin 2000.
- OL PODL: A. Oleszczuk, *Pieśni ludowe z Podlasia*, Wrocław 1965.
- PIEŚ ŚL: *Pieśni ludowe z polskiego Śląska z rękopisów zebranych przez Ks. Emila Szramka oraz zbiorów dawniejszych A. Cinciała i J. Rogera*, z. 1 *Pieśni balladowe*, wydał i komentarzem zaopatrzył J. S. Bystron, Kraków 1934.
- WISŁA: „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”:
 WISŁA 1890/1–31: t. 4: E. Orzeszkowa, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*.
 WISŁA 1897/716–737: t. 11: H. Windakiewiczowa, *Rytmika ludowej poezji polskiej*.
 WISŁA 1899/337–341: t. 13: K. Kietlicz Rayski, *Kilka bajek i śpiewek z Małopolski*.
 WISŁA 1901/7–12: t. 15: A. Rumel, *Obrzędy weselne we wsi Masi (pow. białostocki)*.
 WISŁA 1903/133–172: t. 15: E. Majewski, W. Jarecki, *Bydło w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego*.
- ZIÓŁ GAW: M. Ziółkowska, *Gawędy o drzewach*, Warszawa 1988.
- ZWAK 1877/113–129: I. Kopernicki, *Zagadki i łamigłówki Górali Beskidowych spisane w okolicach Rabki*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” t. 1.

Materiały kartoteki Słownika gwar polskich PAN; wykaz miejscowości: Gaj, pow. nowomiejski, Poręby Majdańskie, pow. kolbuszowski, Poronin, pow. tatrzański, Wężerów, pow. miechowski, Zemborzyce, pow. wadowicki, Żarzyn, pow. sanocki

Nagrania terenowe

TN 1757 Mielnik 2012

Słowniki

- DUB OWM: S. Dubisz, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*, Wrocław 1977.
- KEMP SIND: A.M. Kempieński, *Słownik mitologii ludów indoeuropejskich*, Poznań 1993.
- KSGP: Kartoteka *Słownika gwar polskich* w Zakładzie Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2006.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985 [przedruk z 1927].
- SEMEL: O.S. Melnyczuk [= O.C. Мельничук] (red.), *Етимологічний словник української мови*, t. I–VII, Київ 1982–2012.
- SEŚL: F. Ślawnski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- SETRUB: O.N. Trubaczow [= O. H. Трубочёв], *Этимологический словарь славянских языков*, t. 1–37, Москва 1974–2011.
- SEVAS: M. Vasmer [= M. Фасмер], *Этимологический словарь русского языка*, t. 1–4, Москва 1986–1987.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1951 [wyd. 3. fotooffset. wg wyd. 2 z 1854–1860].
- SSiSL: J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Lublin, t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; cz. 3: *Meteorologia*, 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, 2012.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. II, Wrocław – Warszawa – Kraków 1960–1962.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SYCHSGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SYCHSKOC: B. Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław 1980–1985.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa 2003.

Literatura

- BARTMIŃSKI J., 2013, *Rola etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, „LingVaria” nr 2 (16), s. 233–245.
- BRZOWSKA M., 2009, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin.
- CIENKOWSKI W., 1963, *Kadyk – warmińsko-mazurska nazwa „jałowca”*, „Poradnik Językowy” nr 5–6, s. 221–226.
- JAKUBOWICZ M., 1999, *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, „Czerwona Seria» Instytutu Filologii Polskiej UMCS” nr 13, Lublin, s. 117–128.

- JAKUBOWICZ M., 2012, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” nr 24, s. 173–181.
- KIELAK O., 2012, *Czarny bez w ludowym lecznictwie*, [w:] M. Sidor (red.), *Przestrzeń kulturowa Słowian*, t. 1, Lublin, s. 55–70.
- KIELAK O., 2013, *Językowo-kulturowy obraz krzewów w polszczyźnie potocznej i ludowej*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr hab. Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej w ZTiGWJP IFP UMCS, Lublin [mszps].
- KIELAK O., 2014, „*Chcąc diabła odpędzić, trzeba pokadzić jałowcem.*” O apotropaicznych właściwościach jałowcowego krzewu, „*Twórczość Ludowa*” nr 3-4, s. 30-35.
- LIBERA Z., 1987, *Semiotyka barw w polskiej kulturze ludowej i innych kulturach słowiańskich*, „*Etnografia Polska*” t. 31, z. 1, s. 115–138.
- MARCZEWSKA M., 2002, *Drzewa w języku i kulturze*, Kielce.
- MARCZEWSKA M., 2005, *Dane etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu drzew*, „*Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej*” t. 18, Kielce, s. 29–42.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2010, *Sakronimy w polskim ludowym obrazie ziół*, [w:] H. Pelcowa (red.), *W świecie nazw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Czesławowi Kosyłowi*, Lublin, s. 277–289.
- NITSCH K., 1954, *Język polski w Prusiech Wschodnich*, [w:] idem, *Wybór pism polonistycznych*, t. III, Wrocław – Kraków, s. 362–369.
- PAWŁOWSKI E., 1974, *Polskie nazwy roślin. Próba klasyfikacji semantycznej*, „*Studia Indoeuropejskie*”, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 163–169.
- PELCOWA H., 2001, *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej*, [w:] A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj (red.), *Język a Kultura*, t. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, Wrocław, s. 99–116.
- POPOWSKA-TABORSKA H., 1997, *Sprawki kaducze*, [w:] H. Popowska-Taborska, J. Duma (red.), *Onomastyka i dialektologia. Prace dedykowane pani profesor Ewie Rzetelskiej-Felczko*, Warszawa, s. 205–208.
- POPOWSKA-TABORSKA H., 2006, *O specyfice pewnych wybranych zbieżności leksykalnych kaszubsko-pruskich*, [w:] eadem, *Szkice z Kaszubszczyzny. Dzieje badań, dzieje języka, zabytki, etymologie*, Gdańsk, s. 165–169 [przedr. z:] A. A. Гиппиус, Л. Г. Невская, Т. М. Николаева (ответственный редактор), Т. В. Цивьян (red.), *Полутропов. К 70-летию Владимира Николаевича Топорова*, Москва 1998, s. 148–153.
- POPOWSKA-TABORSKA H., 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „*Etnolingwistyka: Problemy języka i kultury*” nr 24, s. 155–171.
- SZCZEŚNIAK K., 2014, *Kadyk, czym i na jakich obszarach jest?*, „*Studia Rossica Gedanensia*” nr 1, s. 89–99.
- ТОКАРСКИ R., 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski. Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, t. 2, Wrocław, s. 335–362.
- ТОПОРОВ W.N. [= В.Н. Топоров], 1978, *К объяснению нескольких «культурных» слов в прусском языке*, „*Этимология*”, s. 153–169.
- ТЫБОРЧУК J., 1964a, *Południowa granica zasięgu wyrazu kadyk ‘jałowiec’*, „*Językoznawca*” nr 11/12, s. 114–124.
- ТЫБОРЧУК J., 1964b, *Południowa granica zasięgu wyrazu kadyk ‘jałowiec’*, „*Poradnik Językowy*” nr 6, s. 262–269.
- USACZEWA W.W. [= В.В. Усачева], 1999, *Калина*, [w:] Н. И. Толстой (red.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, t. 2, Москва, s. 446–448.

- WANIAKOWA J., 2012a, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*, Kraków.
- WANIAKOWA J., 2012b, *Słowiańskie nazwy roślin w świetle badań etymologicznych (na wybranych przykładach)*, [w:] M. Furlan, A. Šivic-Dular (red.), *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja. Zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega simpozija v Ljubljani, 16-18. septembra 2010*, Ljubljana, s. 307–322.
- WOJAN K., 2014, Jałowiec/kadyk w świetle „etymologii globalnej”, „Studia Rossica Gedanensia” nr 1, s. 100–141.
- WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA M., 1998, *Kognitywizm w etymologii*, „Rocznik Slawistyczny” LI, s. 17–31.
- ŽAJWORONOK W. [= В. Жайворонок], 2006, *Калина*, [w:] idem, *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ, s. 269–271.

Etymology and the cultural-linguistic image of jałowiec ‘juniper’ and kalina ‘viburnum’ Summary

The paper tries to answer the question about the onomastic base of the names for ‘juniper’ and ‘viburnum’, i.e. which of their features or what image of these plants has been preserved in their names. The author tests whether the features captured in literary and dialectal Polish names for these shrubs are confirmed by folk texts, popular narratives and beliefs. Hypotheses put forward by etymologists are verified and confronted with the linguistic material which the author used to reconstruct the linguistic-cultural image of juniper and viburnum in colloquial and folk Polish.

The paper is a yet another voice in the discussion about the suitability of ethnolinguistic research for the study of etymology, and the usefulness of etymology for ethnolinguists.